

Tefsir Geleneğinde En Son İnen Âyetler Meselesine Yorumsal Yaklaşımın Tespitine Dair Bir İnceleme

A Study on Determining the Interpretive Approach to the Issue of the Last Verses Revealed in the Tradition of Quranic Exegesis

Halil İbrahim Aydın

Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel
İslam Bilimleri, Zonguldak, Türkiye,
hibrahim.aydin@beun.edu.tr
<https://ror.org/01dvabv26>

Öz: Tefsir ilminde münakaşalı meseleler, Kur'an'ın yorumlanmasında rivâyet farklılıkları ve metodolojik yaklaşımlar sebebiyle kesin sonuca ulaşamayan alanları ifade etmektedir. Son inen âyetler meselesi de farklı rivâyetlerin bulunması nedeniyle bu tartışmalı konular arasında yer almaktadır. Bu çalışma, âhiru mâ nezel kapsamında zikredilen âyetlerin tefsir edilme metodolojisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda müfessirlerin rivâyetleri değerlendirme biçimleri, rivâyet ile bağlam arasında ilişki kurma çabaları ve doğrudan tefsir merkezli yaklaşımları incelenmiştir. Araştırma sonucunda, âhiru mâ nezel meselesinin Kur'an'ı anlama faaliyetinden ziyade, vahyin tedricî nüzulü, âyet ve sûre tertibi, nesh ve fikhî hükümlerin tespiti gibi Kur'an ilimlerinin farklı alanlarıyla ilişkili olduğu görülmüştür. Bununla birlikte dinin tamamlandığını bildiren âyet örneğinde olduğu gibi, güçlü rivâyetlerin bulunduğu durumlarda rivâyetlerin yorumda belirleyici rol oynayabildiği tespit edilmiştir. Çalışmada son inen âyet olarak zikredilen sekiz âyet ve bir sûrenin tefsir geleneğindeki yeri ele alınmış; telif, cem, tercih, izâfî sonluk ve ta'til gibi yöntemlerin ihtilafların giderilmesinde önemli metodolojik araçlar olduğu ortaya konulmuştur. Sonuç olarak âhiru mâ nezel meselesinin yalnızca kronolojik bir sıralama problemi olmadığı, vahyin hangi son mesajla tamamlandığını anlama çabasını da içerdiği anlaşılmıştır. Ayrıca son inen âyetin kesin olarak belirlenememesinin, farklı dinî konuların öne çıkmasına, yorum çeşitliliğinin artmasına ve tefsir disiplini içinde metodolojik zenginliğin gelişmesine katkı sağladığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Vahiy, Âhiru mâ nezel, Son İnen Âyet, İzâfî Sonluk, Telif, Tercih, Ta'til.

Geliş Tarihi/Received: 18.02.2026
Kabul Tarihi/Accepted: 04.06.2026
Yayınlanma Tarihi/ Available Online:
11.06.2026

Abstract: In the science of Qur'anic exegesis (tafsir), controversial issues refer to subjects on which no definitive conclusion can be reached due to differences in transmitted reports and methodological approaches. The issue of the last revealed verses (*âkhiru mâ nazala*) is among these debated topics because various narrations identify different verses as the final revelation. This study examines the exegetical methodology applied to the verses cited within the scope of *âkhiru mâ nazala*. It analyzes how exegetes evaluated narrations, related them to textual context, and developed interpretation-centered approaches in their commentaries. The findings show that the discussion of the last revealed verses is connected less to the direct interpretation of the Qur'an than to broader fields of Qur'anic studies, including the gradual process of revelation, the arrangement of verses and surahs, abrogation, and the determination of legal rulings. Nevertheless, in cases supported by strong narrations, such as the verse declaring the completion of religion, transmitted reports often played a decisive role in interpretation. The study investigates the place of eight verses and one surah identified as the final revelation within the tafsir tradition and highlights the use of methodological tools such as reconciliation, combination, preference, relative finality, and suspension of judgment in resolving apparent contradictions. In conclusion, the issue of *âkhiru mâ nazala* should not be regarded merely as a chronological question. Rather, it reflects an effort to understand the final message through which revelation reached completion. The inability to determine a single definitive last verse has contributed to interpretive diversity and methodological richness within the tafsir tradition.

Keywords: Tafsir, Revelation, The Last to be Revealed, The Final Verse, Relative Finality, Tâ'îl, Tâ'îl.

Giriş

Kur'ân vahyinin yaklaşık yirmi üç yıllık bir süreçte tadrîcî olarak nazil olması, hem İslâm düşünce geleneğinin teşekkülünde hem de normatif dinî yapının oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. Bu uzun vahiy sürecinde bazı âyetlerin nüzûl sebebi, tarihsel bağlamı ve kronolojisi açık biçimde tespit edilebilmişken, bazı âyetlere dair rivâyetler arasında farklılıklar ve hatta çelişkiler ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, özellikle “son inen âyet(ler)” meselesini ulûmü'l-Kur'ân literatüründe tartışmalı bir problem alanına dönüştürmüştür. Konunun karmaşıklığı, vahyin son dönemine ilişkin rivâyetlerin çeşitliliği kadar, Hz. Peygamber'in vefatına yakın döneme ait tarihsel verilerin farklı şekillerde nakledilmesinden de kaynaklanmaktadır.¹ Nitekim bu tartışma, yalnızca tarihsel bir veri arayışı olmayıp nesih teorisinin sınırlarını belirleme, hukukî âyetlerin nihai bağlamını tespit etme ve vahyin tamamlanma sürecini anlama gibi temel ilmî meseleleri de doğrudan ilgilendirmektedir.

Kur'ân'ın tadrîcî olarak nüzûlü, inanç esaslarının yerleşmesi, ibadet düzeninin oluşması ve toplumsal-hukukî normların aşamalı biçimde inşasına imkân tanımıştır. Bu çerçevede vahyin son safhasının hangi âyet veya âyetlerle tamamlandığının belirlenmesi; siyak-sıbak bütünlüğünün doğru kurulması, hukukî hükümlerin son şeklinin tespiti, nesih tartışmalarının sağlıklı zemine oturtulması ve resmî vahiy sürecinin sona erişinin anlaşılması açısından kritik bir öneme sahiptir.² Özellikle miras, ribâ, ceza hukuku ve kamu düzenine ilişkin hükümlerin son formunun tespiti; hangi hükümlerin yürürlükte kaldığı ve hangilerinin nesh edildiği gibi meseleler, tefsir başta olmak üzere fıkıh ve akaid disiplinleri açısından belirleyici nitelik taşımaktadır.

Ulûmü'l-Kur'ân literatüründe “âhiru mâ nezel” kavramı, nüzûl açısından son inen âyet veya sûreyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Ancak hadis rivayetlerinin çeşitliliği sebebiyle bu kavramın tek boyutlu olmadığı, son inen sûre, son inen hüküm âyeti, son tamamlayıcı âyet ve son okunan âyet gibi alt kategoriler bağlamında ele alındığı görülmektedir.³ Nitekim birçok müfessire göre Bakara sûresinin 281. âyeti, son inen âyet olarak kabul edilmekte ve bu görüş, başta Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88), Berâ b. Âzib (ö. 71/690) ve Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) olmak üzere erken dönem otoritelerden gelen rivâyetlere dayandırılmaktadır.⁴ Buna karşılık bazı sahâbî rivâyetlerinde Mâide sûresinin 3. âyetinin hüküm bakımından son inen âyet olduğu ileri sürülmüş ve bu görüş, Mâide sûresindeki hükümlerin nesh edilmediği iddiasıyla temellendirilmiştir.⁵ Diğer bazı rivâyetlerde ise Tevbe sûresinin son iki âyetinin veya Nasr sûresinin vahyin tamamlanmasına işaret eden son metinler olduğu ifade edilmiştir.⁶ Ayrıca ribâ yasağını ayrıntılı biçimde ele alan Bakara sûresinin 275. ve devamındaki âyetlerin son hukukî düzenlemeler arasında yer aldığı da dile getirilmiştir. Bu farklı yaklaşımlar, rivâyetlerin çeşitliliğinin yanı sıra “son inen” ifadesinin hüküm, kronoloji, tilâvet ve tematik önem gibi farklı kriterlere göre yorumlanabilmesinden kaynaklanmaktadır.⁷

Rivâyet farklılıklarının sebepleri incelendiğinde, nüzûl ile tilâvet kavramlarının zaman zaman birbirine karıştırıldığı görülmektedir. “Son okunan âyet” ile “son inen âyet” ifadelerinin eş anlamlı kullanılması,⁸ sûre içi kronolojinin dikkate alınmaması, sahâbenin kendi uzmanlık alanlarında önemli gördükleri âyetleri “son hüküm” olarak değerlendirmesi ve rivâyet zincirlerindeki zayıflıklar bu

1 Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *el-Intisâr li'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001), 244-247.

2 Faruk Tuncer, “Tencümü'l-Kur'ân Bir İlim midir?”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 322-323, 332-335.

3 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru Hicr, ts.), 5/67-68; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 7/113.

4 Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Suud: Vizâratü's-Süûni'l-İslâmiyye, ts.), 1/77; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 80-88.

5 Mesut Erdal, “Dinin Kemâle Erdirilmesi Bağlamında Kur'ân'ın En Son İnen Âyetleri Üzerine Bir Tetkik”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2001), 61-80.

6 Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü't-tenzîl* (Beyrut: Dâru Taybe, ts.), 4/116; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*, 3/111; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/223; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr ed-Dimaşkî, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000), 6/327-328; Ebû Muhammed İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2001), 3/3; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-Câmi'u beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Vefa, 1994), 2/475.

7 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), “Tefsîr”, 54; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u't-Tirmizî* (Suud: Beytül-Efkârî'd-Düvelîyye, ts.), “Tefsîrül Kur'ân”, 5.

8 Süyûtî, *el-İtkân*, 1/68.

çeşitliliği artıran faktörler arasında sayılabilir.⁹ Bunun yanında Mushaf tertibinin kronolojik tertip olarak algılanması da metodolojik hatalara yol açabilmiştir.¹⁰

Tefsir metodolojisi açısından bakıldığında, son inen âyetin tespiti doğrudan yorum sonuçlarını etkileyebilmektedir. Özellikle nesih tartışmaları, sebab-i nüzûl tespiti, siyâk-sibâk bütünlüğü ve tarihsel bağlam analizi bu meseleyle yakından ilişkilidir.¹¹ Nitekim hukukî yorumlar açısından miras, ticaret ve kamu düzeni gibi alanlarda son hükümlerin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda klasik literatürde yer alan rivâyetleri değerlendiren Celâleddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505), hüküm bakımından son inen âyetin Nisâ sûresinin 176. âyeti, genel anlamda son inen âyetin ise Bakara sûresinin 281. âyeti olduğu yönünde bir değerlendirme yapmıştır.¹² Bu yaklaşım, “âhiru mâ nezel” kavramının tek bir tarihsel noktayı değil, farklı açılardan sonluğu ifade eden çok boyutlu bir terim olduğunu göstermektedir.

Modern dönemde de konu farklı açılardan ele alınmıştır. Bu bağlamda Faruk Vural meselenin ulûmü'l-Kur'ân ve hadis rivâyetleri çerçevesindeki sınırlarını incelemiş;¹³ Mesut Erdal, Mâide sûresinin 3. âyetinin âhiru mâ nezel olma ihtimalini tartışmış;¹⁴ Mustafa Köse ise söz konusu âyet etrafında oluşan mezhebî yorum farklılıklarını tefsir perspektifinden değerlendirmiştir.¹⁵ Bu çalışmada ise âhiru mâ nezel meselesi, yalnızca rivâyetlerin tespitiyle sınırlı tutulmayarak, müfessirlerin rivâyet ile yorum arasında kurdukları metodolojik ilişki üzerinden incelenmektedir. Bu çerçevede, ilgili âyetlerin tefsir edilme yöntemleri, bağlam-anlam ilişkileri ve tematik içerikleri analiz edilerek meselenin tefsir metodolojisi açısından ortaya çıkardığı sonuçlar tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Âhiru Mâ Nezel Meselesinin Tefsir Disiplinindeki Durumu ve Önemi

Tefsir disiplini içerisinde “âhiru mâ nezel” konusu, sade bir tarih bilgisinden öte bazı teknik noktalarda hayati öneme sahip olan bir meseledir. Zira iki âyet arasında hüküm bakımından bir zıtlık (taâruz) olduğunda, hangisinin “son söz” olduğunu bilmek, önceki hükmün (mensûh) yürürlükten kalktığını tespit etmek için tek yöntemdir. Bu açıdan nâsîh ve mensûh âyetlerin tespiti noktasında son inen âyetin bilinmesi önem arz etmektedir.¹⁶ Yine teşri' kronolojisi ve tarihiyle ilgili olarak, İslam hukukunun hangi aşamalardan geçerek kemale erdiğini ve âyetlerin hüküm istinbât etme sıralamasını analiz etmeyi sağlamaktadır.¹⁷ Ayrıca âhiru mâ nezel, vahyin muhafazası ve Mushaf tertibinin tespitine de yardımcı olan bir konudur. Nitekim son inen âyet(ler)in Kur'ân'ın hangi suresinin neresine yerleştirileceği bizzat Hz. Peygamber tarafından Cebraîl rehberliğinde bildirilmiştir.¹⁸ Bu durum, nüzul sırası ile Mushaf tertibi arasındaki farkın tefsirdeki önemini ortaya koymaktadır.

Âhiru mâ nezel meselesi, Kur'ân ilimleri içerisinde özellikle nüzûl süreci, vahyin tamamlanması ve ahkâmın son şeklinin tespiti bağlamında ele alınan tartışmalı konulardan biridir.¹⁹ Bu mesele, görünürde Kur'ân âyetlerinin kronolojik sıralamasına ilişkin bir problem olarak algılsa da, tefsir disiplini açısından daha çok anlamın nasıl kurulduğu, rivâyetin epistemolojik değeri ve bağlamın yorum üzerindeki belirleyiciliği gibi temel meselelerle doğrudan ilişkilidir. Nitekim tefsir geleneğinde müfessirlerin, âhiru mâ nezel kapsamında zikredilen âyetleri ele alırken, kronolojik kesinlik arayışını

9 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/171; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 4/381, 421, 7/33-34, 148; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm*, 4/203; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm* (Riyad: Mektebetü Mustafa el-Bâz, 1997), 1036-1038.

10 Erdal, “Dinin Kemâle Erdirilmesi Bağlamında Kur'ân'ın En Son İnen Âyetleri Üzerine Bir Tetkik”, 61-80.

11 Celalettin Divlekçi, “Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler”, *Ekev Akademi Dergisi* 18/58 (2024), 1-16.

12 Süyûtî, *el-İtkân*, 1/67-68, 77; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 80-88.

13 Faruk Vural, “Bir Kur'ân Tarihi Problemi: “Âhiru Mâ Nezele” (Son İnen Âyet) Konusu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/40 (2015), 866-875.

14 Erdal, “Dinin Kemâle Erdirilmesi Bağlamında Kur'ân'ın En Son İnen Âyetleri Üzerine Bir Tetkik”, 61-80.

15 Mustafa Köse, “Dinin Kemâle Erdirilmesi Âyeti (Mâide 5/3) Çerçevesinde Mezhebi İhtiafların Kur'an Yorumundaki İzduşümleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2020), 627-650.

16 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm*, 9/211-212.

17 Erdal, “Dinin Kemâle Erdirilmesi Bağlamında Kur'ân'ın En Son İnen Âyetleri Üzerine Bir Tetkik”, 66.

18 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 29/441.

19 Süyûtî, *el-İtkân*, 1/67-69.

merkeze almadıkları, aksine âyetlerin siyâk-sibâk, sebab-i nüzûl, konu bütünlüğü ve Kur'ân'ın genel mesajı çerçevesinde değerlendirdikleri görülmektedir. Bu durum, tefsirin temel amacının "hangi âyetin en son indiğini tespit etmek" değil, "âyetin ne söylediğini ve muhatabına hangi mesajı verdiğini ortaya koymak" olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla âhiru mâ nezel meselesi, ulûmü'l-Kur'ân literatüründe öne çıkan bir konu olsa da tefsir disiplini içerisinde tali bir başlık olarak yer almakta, anlam inşasını belirleyen asli bir unsur konumunda görülmemektedir.

Bununla birlikte, son inen âyet(ler)e dair rivâyetlerin çeşitliliği ve kimi zaman birbiriyle çelişiyor görünmesi, müfessirleri metodolojik tercihler yapmaya sevk etmiştir. Bu bağlamda tefsir literatüründe te'lîf, cem', tercîh, izafî sonluk ve rivâyeti dikkate almama (ta'tîl), gibi yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu yöntemler, yalnızca âhiru mâ nezel meselesine özgü olmayıp, tefsir geleneğinin ihtilaflı rivâyetler karşısında geliştirdiği genel bir çözüm pratiğini yansıtmaktadır. Bu durum, tefsirin rivâyet merkezli olmaktan ziyade bağlam ve anlam merkezli bir disiplin olduğunu da düşündürmektedir.

Âhiru mâ nezel meselesinin tefsir disiplini açısından önemi, vahyin tamamlanma biçimini ve Kur'ân'ın nihai mesajını anlama çabasıyla yakından ilişkilidir. Bazı âyetler hakkında nakledilen kuvvetli rivâyetler, -özellikle dinin kemale erdiğini bildiren âyet örneğinde olduğu gibi- müfessirlerin bu rivâyetleri tefsir sürecinde dikkate almalarına yol açmıştır. Ancak bu tür örnekler, istisnai nitelik taşımakta olup genel yaklaşımı belirleyen unsur olmaktan uzaktır. Bu hususlar dikkate alındığında, müfessirlerin tercih ettiği bazı metodolojik durumların incelenmesi önem arz etmektedir.

1.1. Müfessirlerin Son İnen Âyetleri Yorumlamada Yöntemleri

Tefsir geleneğine bakıldığında, son inen âyet(ler)le ilgili olan farklı rivâyetler arasındaki zahiri çelişkiyi gidermek için müfessirlerin bazı metodolojik yaklaşımlar ortaya koyduğu görülmektedir. Her ne kadar müfessirler, terimsel olarak metodolojik bir kavram zikretmeseler de onların söz konusu âyetleri tefsir biçimleri bazı metodolojik kavramları akla getirmektedir. Bunların başında rivâyetlerin hepsinin zikredilmesi anlamına gelen cem' yöntemi gelmektedir. Söz konu rivâyetler arasında bir teâruz ve tezat bulunmadığını benimseyen bazı müfessirler, te'lîf yöntemini tercih etmişlerdir. Bazı müfessirler ise âyetin bağlamına yakınlık, rivâyetin sıhhati, râvinin tefsirde öncü kabul edilmesi gibi bazı sebeplerden dolayı âhiru mâ nezel rivâyetleri arasında tercihte bulunabilmişlerdir. Ayrıca müfessirlerin çoğu, son inen âyet(ler)le ilgili izafî sonluk yöntemini tercih ederek söz konusu âyetlerin konuları itibarıyla en son indirilme ihtimali üzerinde durmuşlardır.

1.1.1. Cem' Yöntemi

Üçüncü Tefsir geleneğinde müfessirlerin son inen âyet(ler)le ilgili ortaya koyduğu metodolojik yaklaşımlardan biri, âyetin tefsiri sadedinde âhiru mâ nezel rivâyetlerinin tümünü toplamaktır. Cem' yöntemi olarak isimlendirdiğimiz bu metod, -genelde rivâyet tefsirlerinde görülen- âyetle ilgili tüm rivâyetleri serdetme usulünün âhürumâ nezel ile ilgili âyetlere bir yansıması olarak görülebilir. Bununla birlikte Kurtubî (ö. 671/1273) gibi dirâyet yönlü bazı müfessirlerin âhiru mâ nezel ile ilgili âyetlerin tefsiri sadedinde ilgili rivâyetleri zikrettiği görülmektedir.²⁰ Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, söz konusu cem' yöntemini kullanan müfessirlerin bazen rivâyetleri te'lîf ettiği veya rivâyetler arasında tercihte bulunduğu görülmektedir. Bu sebeple cem' yöntemini tamamlayıcı bir yöntem olarak te'lîf ve tercîh yöntemlerinin uygulandığını söylemek mümkündür.

1.1.2. Te'lîf Yöntemi

Müfessirler, söz konusu âyetleri tefsir ederken o âyetin âhiru mâ nezel olduğuna dair rivâyetleri serdetmişlerdir. Ardından söz konusu rivâyetlerdeki teâruzu gidermeye yönelik en uygun rivâyeti tespit etmeye odaklı olarak te'lîf uygulamışlardır. Müfessirlerin çoğu, rivâyetlerin aslında birbirini yalanlamadığını savunmaktadır. Örneğin; Bakara suresinin 278, 281 ve 282. âyetlerinin (ribâ, ittikâ ve müdâyene âyetleri) tek bir pasaj halinde aynı nüzul kuşağında indiği kabul edilmektedir. Böylece "en son inen ribâ âyetidir." diyenle "en son inen ittikâ âyetidir." diyen aslında aynı zaman dilimine işaret

20 Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 7/33-34, 148.

etmektedir. Nitekim Taberî (ö. 310/923), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Süyûtî gibi rivâyet odaklı müfessirler cem' yöntemine ilave olarak genelde bu usulle söz konusu âyetleri tefsir etmektedir.²¹

1.1.3. Tercih Yöntemi

Son inen âyet(ler)le ilgili olan rivâyetler uzlaştırılamıyorsa, bazı müfessirlerin, âyetin bağlamına yakınlık, râvinin tefsirde öncü kabul edilmesi, râvinin vahy-i ilâhiye şahitlik derecesi ve senedin sıhhati gibi belirli kıstaslara itibar ederek rivâyetler arasında tercih yaptıkları görülmektedir. Genelde Abdullah b. Abbâs ve Hz. Ömer (ö. 23/644) gibi vahyin son anlarına tanıklık etmiş otoriter kimselerin beyanları, diğer sahabe kavillerine tercih edilmiştir. Nitekim âhiru mâ nezel meselsesiyle ilgili olarak; Taberî, Kurtubî ve İbn Kesîr gibi müfessirler rivâyetleri serdettikten sonra belirli tercihte bulunmuşlardır.²²

1.1.4. İzafî Sonluk Yöntemi

Müfessirler, "son inen" ifadesinin genellikle belirli bir konuyla sınırlandırılması gerektiğini belirtmektedirler. Nitekim bir râvinin "en son bu âyet indi." derken, aslında "hukuki hükümler içinde en son bu indi." veya "miras konusunda en son bu indi." demek istediğini zikretmektedirler. Çalışmada bu hususla ilgili, "izafî sonluk" ifadesi tercih edilmiştir. Söz konusu terim, rivâyetlerdeki "âhiru mâ nezel" ifadesinde belirli hazif/takdirlerin olduğunu ima ettirmektedir. Bu açıdan "âhiru mâ nezel fi'r-ribâ", "âhiru mâ nezel fi'l-irs", "âhiru mâ nezel fi'l-müdâyene", "âhiru mâ nezel fi ikmâli dîn", "âhiru mâ nezel fi'l-kat", "âhiru mâ nezel fi âhiri's-sûre" gibi belirli takdirî ifadeler içerdiği yönündeki bilgiler tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde yer almaktadır.²³ Bu itibarla, izafî sonluk ifadesinin, söz konusu ayetin içerdiği konuyla ilgili son inen âyet olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

1.1.5. Bağlama Odaklanma Yöntemi

Bazı müfessirler, âyeti tefsir ederken iç-dış bağlama odaklandıklarından ya rivâyeti hiç zikretmemişler ya da söz konusu âyeti tefsir ettikten sonra âyetle ilgili son indiğine dair rivâyetlerin olduğu bilgisini kısaca sunmuşlardır. Çalışmada ta'til yöntemi olarak ele aldığımız bu husus, genelde son inen âyet(ler)le ilgili olarak tefsir eserlerinde kullanılan önemli bir yöntemdir.²⁴ Nitekim Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), Begavî (ö. 516/1122), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Necmeddin en-Nîsâbü'rî (ö. 730/1329), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Bikâî (ö. 885/1480), Şevkânî (ö. 1250/1834), Elmalılı (ö. 1942), İbn Âşûr (ö. 1970) ve Tabâtâbâî (ö. 1981) gibi müfessirlerin son inen âyetleri bu minvalde tefsir ettiğini söylemek mümkündür.²⁵

2. Konusal Bağlam Açısından Son inen Âyetler

Konusal bağlamla, âyet/âyetlerin sebab-i nüzul, sure veya Kur'ân içi bütünlük ve siyâk-sibâkları açısından içerdiği konuların dikkate alınması kastedilmektedir. Âhiru mâ nezel meselesiyle ilgili olarak zikredilen âyetlerin her biri farklı konudan bahsetmektedir. Bu sebeple çalışmada, son inen âyet(ler) meselesiyle ilgili olan âyetlerin içerdiği konuların tespiti yapılmaktadır. Bu sayede meselenin, bu kadar çok âyetle ilgili olmadığı, belirli konularla ilgili olarak son inen âyet(ler)in meseleye dâhil edildiği anlaşılmış olacaktır. Nitekim Süyûtî, bu rivâyetleri zikrettikten sonra şöyle bir değerlendirme

21 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/37-38; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, 4/203; Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Kahire: Merkezü Hicr, 2003), 4/592-593.

22 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/49; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/381; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, 2/496.

23 Süyûtî, *el-İtkân*, 1/77; Zürcânî, *Menâhilü'l-îrfân*, 80-88.

24 Ta'til; kelam ilminde, Allah'ın zâtını sıfatlarından tecrit etme; tabiatın onu yaratan ve yöneten yüce bir varlıktan berî olduğu düşüncesi anlamına gelen bir terim olmakla birlikte, lügat anlamındaki atıl bırakmak, dikkate almamak, değerli görmemek, daha önemli olana odaklanmak anlamlarından ötürü çalışmamızda ta'til ifadesini tercih ettik.

25 Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (Beyrut: Müessesetü Târîhi'l-Arabî, 2002), 1/228-229; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî), 2/289-290; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/347; İbn Atıyye, *el-Muharrarü'l-vecîz*, 1/376-378; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/113; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/381, 421; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Âlî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 2/356; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, 2/496; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbâvî el-Bikâî, *Nazmü'd-dürrer fi tenâsübi'l-âyâtî ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 4/147; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/504-505. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, 1935), 1/976.

yapmaktadır: “Görünüşe göre, hüküm bakımından son inen âyet, mirasla ilgili olan Nisâ suresinin 176. ayeti, genel olarak son inen âyet ise Bakara suresinin 281. âyetidir.”²⁶

Bâkılânî başta olmak üzere bazı ulûmü'l-Kur'ân ve tefsir âlimlerine göre âhiru mâ nezel meselesinin bu denli girift bir halde olmasının sebeplerinin başında rivâyetlerdeki ifadelerin yanlış yorumlanması hususu gelmektedir.²⁷ –Aşağıda ele alınacağı üzere– müfessirler, bu müşkil durumu gidermek maksadıyla ilgili rivâyetleri tefsirlerinde nakletmiş olsalar da, genellikle âyetleri siyak-sibak çerçevesinde tahlil etmişlerdir. Yine bazı müfessirler, ilgili rivâyetlerle âyetin bağlamı açısından ortaya çıkan anlamı telif etmeye çalışmışlardır. Konusal bağlamda son inen âyet olarak anlaşılmasının, meselenin çözümüne vesile olacak bir yorum olarak kabul görmesi sebebiyle söz konusu âyetlerin konularının tespitinin önemli olduğu anlaşılmaktadır.

2.1. Ribâ Konusuyla İlgili Olan Âyet

Tefsir eserleri incelendiğinde, Bakara sûresinin 278. âyetinin son inen âyet olduğu bilgisinin yer aldığı görülmektedir.²⁸ Hadis kaynaklarında da bu âyetin son inen âyet olabileceği belirtilmektedir.²⁹ Yine ulûmü'l-Kur'ân'a dair eserlerde de mezkûr âyet, en son inen âyetler arasında yer almaktadır.³⁰ Muhtevâsı itibarıyla bu âyet, ribânın yasak edildiğini bildirir de sebab-i nüzul ve iç bağlam itibarıyla müstakil inen bir ayet olmadığı, önceki ve sonraki ayetlerle konu bütünlüğü arz ettiği anlaşılmaktadır.³¹ Zaten âyet, bağlam açısından incelendiğinde 274.-281. âyetlerin ribâ konusundan bahsettiği dolayısıyla birlikte inzalinin kuvvetle muhtemel olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kazanç-harcama dengesinde Allah'ın rızasının gözetilmesi hususuyla başlayan pasaj, ribânın kötü bir şey olduğunun vurgulandığı 275. ve 276. âyetlerin akabinde iman edip salih amel işleyenler, namazı güzelce eda edip zekâtını verenler müjdelenmektedir. Ardından ribânın yasak edildiği 279.- 281. âyetler zikredilmektedir. Başka bir deyişle pasajın tamamı ribâ konusunu ele almaktadır. Yine vakıf alameti olarak ayn secâvendinin tercih edilmesi de söz konusu pasajdaki konu bütünlüğünü teyit etmektedir.³² Muhtemelen bu hususu dikkate alan müfessirler, söz konusu pasajdaki ayetleri (274.-281. âyetler) birlikte yorumlamışlardır.³³ Ayrıca 278. âyet, bu pasajda bahsedilen konunun merkezinde yer almaktadır. Zira bu âyet, hem önceki ikazların pratik sonucu olarak zikredildiğinden hem de bir imtihan ve emir ifade ettiğinden dolayı şu vurguya sahip olduğu söylenebilir: “*Eğer hakikaten mümin iseniz, o hâlde ribân kalan kısmından da vazgeçiniz!*”. Bu vurgu sebebiyle, son inen âyet nitelemesi yapılma ihtimali olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Yine söz konusu âyetin, Mekke döneminde başlayan ribâyı yasaklama sürecinin son raddesi olduğu anlaşılmaktadır. Zira Mekke döneminde indirildiği bilinen Rûm sûresinin 39. âyetinde, ribânın Allah katında değersiz bir olgu olduğu vurgulanmaktadır.³⁴ Medine döneminde inen Âl-i İmrân sûresinde ise ribâ yasak edilmiştir.³⁵ Yine Medine döneminde inzal edilmiş olan Nisâ sûresinde, ribânın önceden yasaklanmış olduğundan bahsedilmektedir.³⁶ Bakara sûresindeki bu âyetler, ribânın yasaklanma aşamalarının son adımı olarak kesin ceza belirttiğinden ötürü son inen âyet nitelemesi yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple söz konusu âyetle ilgili müfessirlerin izafî sonluk yöntemini kullandığını söylemek mümkündür.

26 Süyûtî, *el-İtkân*, 1/77.

27 Bâkılânî, *el-İntisâr*, 242.

28 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/37-38.

29 Buhârî, “Tefsîr”, 54; Tirmizî, “Tefsîrü'l Kur'ân”, 5.

30 Süyûtî, *el-İtkân*, 1/79.

31 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/49; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/106, 108; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, 2/496.

32 Ebû Abdillâh (Ebû Ca'fer) Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî, *İlelül-vukûf* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006), 1/345-346, 348-349.

33 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/39; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/106, 108; Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkindî, *Bahru'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1/234; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, 2/496.

34 er-Rûm 41/39.

35 Âl-i İmrân 3/130.

36 en-Nisâ 4/161.

2.2. Ahirete Hazırlıklı Olmayı Tavsiye Eden Âyet

Tefsir ve ulûm'ül-Kur'ân ile ilgili kaynaklarımızda, Bakara sûresinin 281. âyetinin, son inen âyet olduğuna dair rivâyetler ve görüşler yer almaktadır.³⁷ Bu âyetin önceki âyetlerle konu birliğine sahip olduğunu, dolayısıyla pasaj bütünlüğü içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini önceki başlık altında belirtmiştik. Bu itibarla ayette, ribâdan kaçınmayıp bu yasak muameleyi yapanların en nihâyetinde dehşetli bir güne uyanacaklarının vurgulandığını söylemek mümkündür. Nitekim müfessirler genelde bu âyeti, ribâ âyetleriyle birlikte değerlendirerek söz konusu âyetin ribâ ile ilgili olduğunu dolayısıyla konusal bağlam açısından tefsir edildiğini ifade etmiştir.³⁸ Zira bu âyet, tefsir eserlerinde genelde 275. âyetle başlayan pasajın son âyeti olarak ele alınmaktadır. Nitekim Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Begavî (ö. 516/1122), Bikâî (ö. 885/1480), Elmalılı (ö. 1942), İbn Âşûr (ö. 1970) ve Tabâtabâî (ö. 1981) gibi bazı müfessirler bu âyeti ribâ âyetleriyle birlikte tefsir etmektedir.³⁹ Fahreddin er-Râzî, önceki âyetlerdeki ihtara ek olarak bu âyetin faizli işlem yapan büyük servet sahiplerini ikaz sadedinde zikredildiğini ifade ederek izafî sonluk ve konusal bağlama odaklanılmasının gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁰ Yine o, bu âyetin, önceki âyetlerde bahsedilen infak etme ve ribâdan kaçınma konularına karşı müminleri pekiştirmek maksadıyla zikredildiğini belirttiğinden rivâyetleri dikkate almayarak ta'tîl yöntemini tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁴¹ İbn Kesîr, söz konusu âyetin önceki âyetteki ribâyyla ilgili ihtarı teyit maksadıyla zikredildiğini ifade ederek rivâyetler arasında tercih yaptıktan sonra konusal bağlama odaklı tefsir yaptığı anlaşılmaktadır.⁴² Bunlara ilave olarak Mâverdî (ö. 450/1058) ve Kasimî (ö. 1914), 275. âyetten itibaren bu âyete kadarki bölümde faizli işlem yapan kimselerin dünyada ve ahirette dūcâr olacakları cezanın haber verildiği yorumunu yaparak âyetin önceki âyetlere bağlı olduğunu belirttiklerinden izafî sonluk yöntemiyle tefsir ettiklerini söylemek mümkündür.⁴³

Bunun yanı sıra bazı müfessirler, âyetle ilgili âhiru mâ nezel rivâyetlerini dikkate alarak âyeti müstakil olarak da değerlendirmişleridir. Nitekim Vâhidî (ö. 468/1076) ve Kurtubî (ö. 656/1258) gibi bazı müfessirler, söz konusu âyetin son inen âyet olduğuylla ilgili bazı rivâyetlere yer verdikten sonra te'lif ve tercîh yöntemiyle âyette müminlere kıyamete hazırlanma hususunda genel bir ikazda bulunulduğunu ifade ederek âyeti müstakil olarak değerlendirmiştir.⁴⁴ Mâtürîdî (ö. 333/944), tûl-i emel ve dünya hırsından kurtulma vesilesi olduğundan söz konusu âyette kıyamet gününe vurgu yapıldığını ifade ederek hem âyetin önceki âyetlerle irtibatlı olduğuna işaret etmiş (izafî sonluk) hem de son inen âyet olma ihtimalini (ta'tîl yöntemi) bu hikmete bağlamıştır.⁴⁵ Dolayısıyla son inen âyet olarak nitelendirilen bu âyeti, müfessirler genelde önceki âyetlerle irtibatlı olarak (izafî sonluk yöntemiyle) yorumlamışlardır. Bazı müfessirler de rivâyetleri dikkate alarak te'lif ve tercîh yöntemiyle yorumlamışlardır.

2.3. Borçlar Hukukuyla İlgili Olan Âyet

Kur'ân'ın en uzun âyeti olarak bilinen, "müdâyene âyeti" olarak isimlendirilen ve borçlar hukukuyla ilgili bazı temel ilkeleri içeren Bakara sûresinin 282. âyetinin, son nazil olduğuylla ilgili bazı tefsir ve ulûm'ül-Kur'ân eserlerinde bilgi verilmektedir.⁴⁶ Bununla birlikte Süyûtî (ö. 911/1505) ve Zürkânî (ö.

37 Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/228-229; Taberî, *Câmi'ül-beyân*, 5/67-68; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/289-290; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/347; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/376-378; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/113; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/421; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm*, 2/496; Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/147; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/504-505.

38 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd* 2/356; Elmalılı, *Hak Dini*, 1/976.

39 Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/341; Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/147; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/97; Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-İlmî li'l-Matbûât, 1997), 2/417.

40 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/112.

41 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/116.

42 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm*, 2/503.

43 Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî, *Mehâsinü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1957), 3/716; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 354.

44 Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/421; Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'ân'î'l-Mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1993), 1/399.

45 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vilâtü ehli's-sünne* (Beyrut: Müessesetü Risâleti Nâşîrûn, 2004), 1/255.

46 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1/378; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/421; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/79; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 84.

1948) gibi âlimlere göre bu âyet, ribâyla ilgili olan önceki pasajın devamı niteliğinde olduğundan ilgili pasajın son âyetidir (izafî sonluk yöntemi).⁴⁷ Ancak bazı rivâyetler sebebiyle ve ahkâm âyetleri içerisinde en son inen olmaya uygun olması nedeniyle (te'lîf yöntemi) son inen âyet olarak nitelendiği belirtilmektedir.⁴⁸ Bazı müfessirler, söz konusu âyetin selem akdiyle ilgili olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁹ Bununla birlikte genel anlamda borçlarla ilgili olduğu da ifade edilmiştir (ta'tîl yöntemi).

Söz konusu âyeti, bazı müfessirler, sebab-i nüzul itibarıyla önceki âyetlerle irtibatlı olarak (izafî sonluk yöntemi) yorumlamışlardır.⁵⁰ Nitekim ribâ yasağıyla ilgili olan önceki bölüm, Sakîf kabilesinin Benî Muğîre'ye borç verip faizle geri alması sebebiyle indiğinden, bu husus da söz konusu âyetle yasak edildiğinden bahsedilmektedir.⁵¹ Netice itibarıyla her ne kadar bazı tefsir eserlerinde müstakil bir şekilde son inen âyet olarak nitelense de (cem', te'lîf ve tercîh yöntemi) önceki âyetlerle anlam bağı bulunduğundan dolayı çoğu müfessir, önceki pasajla birlikte (izafî sonluk yöntemi) değerlendirmişlerdir.

2.3. İyi İş Yapan Mümin Erkek ve Kadınların Mükâfatlandırılacağını Bildiren Âyet

Âl-i İmrân sûresinin 195. âyetinin sebab-i nüzûlü, kaynaklarda genellikle hicret eden, cihada katılan, dininden dolayı zulme uğrayan ve İslâm yolunda çeşitli fedakârlıklar gösteren sahâbîler hakkında inzâl edildiği şeklinde izah edilmektedir. Nitekim tefsir eserleri incelendiğinde âyetle ilgili üç ayrı sebab-i nüzulün zikredildiği görülmektedir. Birinci ve en kuvvetli olan rivâyet, Hz. Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) *"Ey Allah'ın Resûlü! Hicret eden erkekler Kur'an'da anılıyor, ama biz kadınlar zikredilmiyoruz."* şeklindeki serzenişidir.⁵² Diğer bir sebab-i nüzul rivâyeti, Mekke'den Medine'ye hicret eden, Allah yolunda eziyet çeken, savaşan ve şehit düşen müminler hakkındadır.⁵³ Üçüncü rivâyet ise Uhud Savaşı'nda şehit olan müminlerin yakınlarına veya yaralanan müminlere moral olarak bu âyetin indiği, Allah'ın onların emeklerini zayıf etmeyeceğinin bildirildiğine dairdir.⁵⁴ Ezcümle söz konusu âyet, bazı dini hususlarda kadın-erkek eşitliği bağlamında ele alındığı gibi hicret eden veya cihada katılan müminlerin mükâfatlarını belirtmek maksadıyla zikredildiği de anlaşılmaktadır.

Söz konusu âyet, bağlam açısından incelendiğinde, önceki âyetlerde çeşitli dualardan bahsedilmektedir. Bu âyetin, o dualara icabet sadedinde zikredildiği anlaşılmaktadır.⁵⁵ Âyetin ilk cümlesi olan *"Festecâbe lehum"* ifadesi de bu bağı teyit etmektedir. Yine âyetin evvelindeki fâ'nın, fâ-i ta'kîbiyye veya fâ-i isti'nâfiyye olarak yorumlanması da önceki âyetlerle bağına işaret eden bir unsur olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁶ Ancak *"Festecâbe lehum"* ifadesinin, âyetin sebab-i nüzulüyle ilgili olduğu da belirtilmektedir. Nitekim Hz. Ümmü Seleme'nin *"Ey Allah'ın Resûlü! Yüce Allah Kur'an'da erkeklerin hicretini övüyor, kadınların hicreti hakkında hiçbir şey söylemiyor."* şeklindeki serzenişine icabet sadedinde indiği ifade edilmektedir.⁵⁷ Bu sebeple âyetin iki ayrı bağlam açısından değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Sibâkı itibarıyla âyetin, önceki âyetlerde yapılan dualara icabet niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Âl-i İmrân sûresinin 191-194. âyetlerinde beş ayrı dua ifadesi bulunmaktadır.⁵⁸ Söz konusu âyet, bu duaların kabul edildiğine işaret etmektedir.⁵⁹ Nitekim Beyzâvî ve Fahreddin er-Râzî, önceki âyetteki duanın kabul edildiğine işaret edildiğini zikrederek söz konusu âyetin önceki âyetlerle

47 Süyûtî, *el-İtkân* 1/77; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 83.

48 Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 84.

49 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/39; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/106, 108, 116; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 1/234; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm*, 2/496; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1/378; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 4/421.

50 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/67-68; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/113; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/341; Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/147; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/97.

51 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/49; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/106, 108; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm*, 2/496.

52 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm*, 3/306.

53 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/319; Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî, *Esbâbü'n-nüzûl* (Suud: Dâru'l-İslâm, 1986), 139.

54 İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1/557.

55 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/319; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 1/324; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrut: Dâru lhyâ, ts.), 2/55; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm*, 3/306-307.

56 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm*, 3/307; Muhyiddîn ed-Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'an ve beyânühü* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1999), 1/602.

57 Tirmizî, "Tefsîrül Kur'an", 5.

58 Âl-i İmrân 3/191-194.

59 Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/5; Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/160.

irtibatlı olduğunu (izafî sonluk yöntemi) ifade etmektedir.⁶⁰ Diğer yandan âyetle, “hum” şeklinde müzekker çoğul zamirin zikredilmesi, âyetin önceki âyetlerle bağıni ortaya koymaktadır. Zira önceki âyetlerde “ellezîne yezkürûne” şeklinde müzekker çoğul kalıpta bir ifadeyle pasaj başlamıştır.⁶¹ Eğer âyet, Hz. Ümmü Seleme annemizin duasına icabet sadedinde zikredilseydi “leha” şeklinde müennes kalıpta bir zamir bulunurdu. Bu husus, âyetin, önceki âyetlerden müstakil olmadığını gösterdiği gibi son inzal edilmesi hususunun da göreceli olduğuna işaret etmektedir.

Siyakı itibarıyla, âyetin Hz. Ümmü Seleme annemizin arzusuna icabet sadedinde indiği belirtilmektedir (cem’ve te’lîf yöntemi).⁶² Ancak yukarıdaki bazı hususlar dikkate alındığında önceki âyetlerin devamı niteliğinde olması daha uygun görünmektedir. Yine âyetle, “ünsâ” lafzı dışında müennes vurgusu da bulunmamaktadır. Zira âyet, cemi’ müzekker gaip kalıplar içeren kelimelerle irat edilmiştir. Tağlîb kaidesi gereği müzekker sığa ile müennese de seslenilmiş olma ihtimali vardır. Ancak bu durum da ilgili rivâyetin, âyetin sebep-i nüzulü olduğu ihtimalini ve Hz. Ümmü Seleme annemize seslenildiği meselesini takviye edici bir unsur olarak görünmemektedir. Bundan dolayı önceki pasajın devamı niteliğini taşıdığı (izafî sonluk yöntemi) anlaşılmaktadır.

2.4. Müslümanı Kasten Öldürmenin Cezasıyla İlgili Olan Âyet

Nisâ sûresinin 93. âyetinin son nâzil olduğu belirtilmektedir.⁶³ Âyetin sebep-i nüzulüyle ilgili olarak iki ayrı vakıa öne çıkmaktadır. Birincisi, Hz. Peygamber’in Züheyir b. İyâd el-Fihri refakatinde kısas veya diyet için Neccar oğullarına gönderdiği Mikyes b. Subâbe’nin yüz develik diyeti aldığı halde kininden ötürü yanında refakatçi olarak gelen Züheyir’i öldürmesi üzerine söz konusu âyetin nazil olduğu şeklindeki rivâyettir.⁶⁴ İkinci rivâyette ise Mekke’de Müslüman olup Medine’ye hicret eden bir sahabe’nin Mekke’ye akrabalarını ziyarete geldiğinde müşrik bir kimse tarafından öldürülmesi üzerine âyetin nazil olduğu ifade edilmektedir.⁶⁵ Kurtubî ise âyetin kasten adam öldürmenin hükmünü bildiren genel bir tehdit olarak indirildiğini belirtmektedir (ta’tîl yöntemi).⁶⁶

Âyet, bağlam açısından değerlendirildiğinde, bir önceki âyetle konusal irtibata sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Nisâ sûresinin 92. âyetinde aynı konunun işlendiği, müminin kastî olarak bir başka mümini öldürmesinin düşünülemeyeceği, hataen öldürdüğünde belirli cezaların terettüp edeceği ifade edildikten sonra 93. âyetle, kastî olarak bir mümini öldürenin cehennemlik olacağı belirtilerek konu noktalanmıştır. Zira Kur’an’da bu cezayı hafifleten veya nesh eden bir âyet mevcut değildir. Bu sebeple âyet, başlı başına bir anlam vurgusundan ziyade önceki bölümün devamı niteliğinde olduğundan dolayı konusal bağlamda yani müminin kasten öldürülmesinin cezasıyla ilgili son âyet olarak değerlendirilmesi (izafî sonluk yöntemi) uygun görünmektedir.

2.5. Kelâle Meselesiyle İlgili Olan Âyet

Kelâle âyeti olarak bilinen Nisâ sûresinin 176. âyeti, son inen âyetler arasında zikredilmektedir.⁶⁷ Bağlam açısından bakıldığında, önceki âyetlerden tamamen bağımsız konusal içeriğe sahip bir âyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira önceki âyetlerde (171-175.) Allah’a kulluk emredilmekte, O’na kulluktan geri durulması, müstağni bir tavır takınılması durumunda azaba duçar olunacağı anlatıldıktan sonra Allah’a iman edip iyi yaşayanlar için çeşitli mükâfatlar vaat edilmektedir.⁶⁸ Zaten Fahreddin er-Râzî, âyetin önceki âyetlerle değil de sûrenin ilk kısmıyla irtibatlı olduğuna değinmektedir.⁶⁹ Nitekim sûrenin baş tarafında mirasa yönelik (ferâiz) âyetler zikredilmektedir. Son

60 Beyzâvî, *Envâru’l-tenzîl*, 2/55; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 9/154.

61 Âl-i İmrân 3/191.

62 Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl*, 2/154.

63 Tirmizî, “Tefsirü’l Kur’ân”, 5.

64 Se’lebi, *el-Keşf ve’l-beyân*, 3/361; Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, *en-Nüket ve’l-’uyûn* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 519; Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 4/592-593; Ebussuûd Efendi, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ meyâza’l-Kur’ân’i’l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 2/216.

65 Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 4/171, 148; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’i’l-Azîm*, 4/203; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’ân’i’l-Azîm*, 1036-1038.

66 Kurtubî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 7/33-34.

67 Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/433; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/186-187; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’i’l-Azîm*, 4/399; Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 5/143-144.

68 en-Nisâ 4/171-174.

69 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 11/122.

âyetinde de mirasla ilgili olan kelâle âyeti vardır.⁷⁰ Fahreddin er-Râzî'nin bu yorumu da göstermektedir ki söz konusu âyet, konusu itibarıyla son inen âyet olarak nitelendirilerek izafî sonluk yöntemiyle tefsir edilmiştir.

Kelâle âyeti, miras âyetlerinden olduğuna göre miras âyetleriyle yakın dönemde inmiş olması muhtemeldir. Miras âyetleri ise Uhud Harbi'nde şehit düşen Sa'd b. er-Rebî'in (ö. 3/625) kardeşinin mirasın tümünü alması üzerine eşinin Hz. Peygamber'e gelerek durumu arz etmesi akabinde indiği ve bu âyetler mucibince mirasın taksim edildiği belirtildiğinden dolayı Hicri 2. yılda indiği anlaşılmaktadır.⁷¹ Yine miras âyetleri, İbni Küççe'nin Hz. Peygamber'e gelip kocası Abdurrahmân'ın mirasından kendisine bir şey verilmediğini belirtmesi üzerine Nisâ sûresinin 12. âyetinin indiği rivâyet edilmektedir.⁷² İbni Küççe'nin de ensardan olduğu kaydedilmektedir.⁷³ Bundan dolayı kelâle âyetinin de söz konusu âyetlere yakın bir dönemde inmiş olması muhtemeldir. Bu sebeple son inen âyet değil de mirasla ilgili olan son âyet olarak değerlendirilebilir (ta'tîl, izafî sonluk yöntemleri). Ayrıca kelâle âyetinin, Câbir b. Abdullah'ın (ö. 78/697) Hz. Peygamber'e kendi mirasını sorması akabinde inzal edildiği ifade edilmektedir.⁷⁴ Bazı rivâyetlerde söz konusu hadisenin, Tebük Seferi dönüşünde yaşandığı anlatılmaktadır.⁷⁵ Rivâyetler dikkate alındığında, kelâle âyetinin Medine döneminin son yıllarında indiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple izafî sonluk yöntemiyle tefsir edildiğinden en son inen âyet değil de miras hukukuna dair inen son âyet nitelemesi yapıldığı görünmektedir. Ayrıca İbn Kesîr, rivâyetteki sonluk meselesindeki ihtilafa dikkat çekerek söz konusu âyeti Nisâ sûresinin son âyeti (sûrenin son bulduğu âyet) olarak nitelendiğini de vurgulamaktadır.⁷⁶ Bundan dolayı âyetle ilgili en son indiğine yönelik çeşitli rivâyetler olsa da bunun nüzul itibarıyla değil de konusal bağlamda son inen âyet anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla tefsir geleneğinde genelde âyet yorumlanırken âhiru mâ nezel rivâyetlerinin dikkate alınmadığı (ta'tîl yöntemi), izafî sonluk yöntemiyle tefsir edilerek konusal anlamda son inen âyet olarak yorumlandığı görülmektedir.

2.6. Dinin İkmâliyle İlgili Olan Âyet

Mâide sûresi'nin 3. âyetinin içerisinde bulunan bir cümle olan *"el-yevme ekmeltü lekum dînekum..."* ifadesinin son inen âyet olduğuna dair bilgiler, tefsir eserlerinde zikredilmektedir. Ancak ikmâl-ü dîn ile ilgili olan söz konusu ifade, müstakil bir âyet olmayıp uzunca bir âyetin bölümüdür. Hal böyle olunca, âyetin ve ilgili cümlenin anlam-bağlam açısından incelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Tabâtabâî, söz konusu cümlenin müstakil olarak inzal edildiğini, Hz. Peygamber'in ve kâtiplerin sonradan Mâide sûresinin 3. âyetinin içerisine koyduğunu belirtmektedir.⁷⁷ Tabâtabâî dışındaki müfessirler, rivâyetlerde *"Nezelet el-âyetü"*⁷⁸ ifadesi geçtiğinden dolayı âyetin bir bölümü değil de tümünün son inen âyet olduğunu belirtmektedir. Hal böyle olunca âyetin tümünün dikkate alınarak incelenmesi gerektiği kanaati hâsıl olmaktadır. Âyet, birbiriyle irtibatlı üç ayrı konudan bahsetmektedir. İlk bölümünde haram olan bazı yiyecekler zikredilmektedir. İkinci kısım, dinin tamamlandığını ifade etmektedir. Üçüncü bölümde ise haramlar karşısındaki zaruret durumuyla ilgili hüküm ortaya konulmaktadır.⁷⁹

Konumuzla ilgili olan ikinci bölümde, dinin kemale erdirilmesi, nimetin tamamlanması ve sadece İslam'ın din olarak kabul görülmesi meseleleri işlenmektedir. Bu bölümle ilgili olarak; Taberî ve Mâtürîdî, izafî sonluk yöntemiyle âyeti tefsir ederek söz konusu cümlenin çeşitli şekilde yorumlandığını aktardıktan sonra buradaki *"dînekum"* lafzının *"haccekum"* anlamında yorumlandığını

70 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/122.

71 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/210.

72 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/430, 458.

73 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/430.

74 Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, el-Câmi'u's-sahîh (Beyrut: Dâru'l-fikr, 2003), "Ferâiz", 2.

75 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, 4/394.

76 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, 4/396.

77 Tabatabâî, *el-Mizân*, 5/170-171.

78 Buhârî, "Tefsîr", 2; Müslim, "Tefsîr", 1; Tirmizî, "Tefsîrü'l Kur'ân", 5.

79 el-Mâide 5/3.

belirtmektedir.⁸⁰ Mâverî'nin de aynı kanaatte olduğu anlaşılmaktadır.⁸¹ Begavî ise âyetin, hem dinin ikmal edildiğini vurguladığını hem de bu âyetten sonra ribâyla ilgili âyetin inzal edildiğini ifade ettiğinden son inen âyet olarak telakki etmediği anlaşılmaktadır.⁸² Zemahşerî (ö. 538/1144), helal-haram ve ferâiz cinsinden ahkâma dair bir âyetin inmeyeceği anlamında bir ikmalden bahsedildiğini ifade etmektedir. Ayrıca o, "Düşmana karşı size kâfi geldim. Sizi üstün kıldım." Yine "Helal ve haramın öğretilmesi, kanunların şart koşulması, kıyas kanunları ve içtihat ilkeleri de dâhil olmak üzere göreviniz için ihtiyacınız olan her şeyi sizin için tamamladım." anlamına da geldiğini belirtmektedir.⁸³ Kurtubî, Hz. Peygamber, Mekke'de iken sadece namazın farz kılındığını, Medine'ye hicret sonrasında hacca gidinceye kadar helal ve haramlarla ilgili hüküm bildiren âyetlerin tümünün indiğini, hacca gidip dini tamamlayınca da bu âyetin nazil olduğunu ifade ederek ibadetlere yönelik bir ikmâl vurgusuna sahip olduğuna işaret etmektedir.⁸⁴ İbn Atıyye, bu âyet indikten sonra riba ve kelale âyeti gibi âyetler indirildiğinden dolayı son inen âyet olarak değil de haram-helal ve feraiz gibi ahkâmın ikmal edildiği anlamında yorumlandığını belirtmektedir.⁸⁵ Bu yorumlar dikkate alındığında âyetin, genelde izafî sonluk yöntemiyle tefsir edildiği, ta'tîl yöntemi tercih edilerek rivayetlerin genelde dikkate alınmadığı, bazı müfessirlerin tercîh yöntemiyle âyeti yorumladığı anlaşılmaktadır.

Âyet, iç bağlam açısından incelendiğinde, iki kez "el-Yevm" lafzının zikredildiği görülmektedir. Bu ifadeler, "Dün genç idik, bu gün yaşlandık." ifadesinde olduğu gibi mutlak bir zaman dilimi anlamında yorumlanmıştır.⁸⁶ Bu minvalde âyetteki "el-Yevm" kelimeleri, Mekke'nin fethi günü, Mekke'nin fethi sonrası ve Veda Haccı zamanı, Gadîr-i Hum hadisesi ve Hudeybiye Müsâlahası olarak yorumlanmıştır.⁸⁷ Zaten âyet, bağlam olarak da Veda Haccı'ndan bahsetmektedir.⁸⁸ Bu sebeple söz konusu iki cümlemin Mekke'nin fethi sonrasında, Veda Haccı döneminde indiği anlaşılmaktadır. Âyette geçen "el-Yevm" ifadelerinin bağlamları, âyetin hac ibadetine münhasır haramlardan bahsettiğini göstermektedir. Söz konusu yorumların, ta'tîl yöntemi tercih edilerek âhiru mâ nezel rivâyetleri dikkate alınmadan üretildiğinden izafî sonluk yöntemiyle âyetin tefsir edildiği anlaşılmaktadır.

2.7. Hz. Peygamber'in Ümmetine Düşkünlüğünden Bahseden Âyet

Tevbe sûresinin son iki âyeti, en son inzal edilen âyet olarak nitelendirilmektedir.⁸⁹ Tevbe sûresinin, genel kabule göre Medine döneminde indiği ifade edilmekle birlikte son iki âyetinin, Medine döneminin hangi safhasında indiğiyle ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır.⁹⁰ Zira bu iki âyetin konu bakımından sûreden farklı ve bağımsız bölüm izlenimi uyandırdığı belirtilmektedir.⁹¹ Nitekim Tevbe sûresinin baş tarafından itibaren kâfirlerle ilişkilerin asgari düzeye indirilmesi, hatta ilişkilerin tamamen kesilmesi tavsiye edilmektedir. Allah'a inanmayanlara karşı savaş ilan edilmektedir. Bu son iki âyette ise sûre genelinin aksine merhamet duygusu ön plandadır.⁹² Yine bu âyetlerde peygamber sevgisi ve Allah'a tevekkül etmek gibi temel iman meseleleri yer aldığından dolayı son inen âyet olarak nitelendirilmiştir.⁹³

Müfessirlerin yorumları dikkate alındığında, söz konusu iki âyetin izafî sonluk yöntemiyle yorumlanarak bağımsız bir şekilde inzal edilmiş olmalarının aksine bağlam açısından önceki âyetlerin

80 Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 8/81; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/12; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 4/16.

81 Mâverî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 563.

82 Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 3/13.

83 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/195.

84 Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 7/291-292.

85 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2/153-154.

86 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/195; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm*, 5/53; Ebussud Efendi, *ed-Dürü'l-mensûr*, 5/180.

87 Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/452-453; Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât* (Kahire: İdâretü't-Türâs, 2000), 1/401-402; Tabatabâî, *el-Mîzân*, 5/172-173, 200; Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-Tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Lübnânî, 2019), 3/194. Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr* (Mısır: Dâru'l-Menâr, 1367/1947), 6/116.

88 Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/453; Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 6/430; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/195; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm*, 5/50-53; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (Katar: İdâratü's-Şüûnî'l-İslâmiyye, 2021), 5/28.

89 Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/116; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/111; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm*, 6/327-328.

90 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/223; İbn Atıyye, 3/3; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/475.

91 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 16/241.

92 et-Tevbe 9/128-129.

93 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/223; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 3/3; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/475.

devamı niteliği taşıdıkları anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Atıyye, önceki âyetle Mekke müşriklerinin inen âyetler karşısında katı kalpli davrandıklarını, buna mukabil bu âyetlerde Hz. Peygamber'in içlerinden biri olduğu, onların iman edip kurtuluşa ermeleri için çırpındığı vurgulanarak vahye inanmaya ve Hz. Peygamber'e tabi olmaya davet edildiklerine delalet ettiği yorumunda bulunmaktadır.⁹⁴ Fahreddin er-Râzî, konuya daha farklı yaklaşarak sûrenin başında üstesinden gelmenin zor olduğu ağır bir mesuliyet olan tebliğ vazifesinin ifasından bahsedildiğini, burada ise bu zor ve ağır mesuliyeti kolaylaştıracak iki büyük etmen olan Hz. Peygamber'in Araplardan olması, son derece merhametli ve şefkatli olması hususunun zikredildiğini belirtmektedir.⁹⁵ Tabersî de söz konusu âyetlerin 126. âyetle irtibatlı olduğunu ifade etmektedir. Yine o, söz konusu âyetlerin Hz. Peygamber'in üstün vasıflarının dile getirilmesi maksadıyla zikredildiğini ifade ettikten sonra bu hususun da tebliğ meselesini kolaylaştırma ile ilgili olduğuna dikkat çekmektedir.⁹⁶ Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve İbn Âdil (ö. 882/1478), sûrenin başında Hz. Peygamber'in müşrik Araplardan uzak olduğu belirtildiğinden dolayı burada Hz. Peygamber'in aslında onlardan olduğu ancak inanmadıkları için onlardan uzak olduğunun ifade edildiğini vurgulayarak âyetlerin önceki âyetlerle irtibatlı olduklarını vurgulamışlardır.⁹⁷ Bikâî, önceki âyetlerde Müşrik Arapların Hz. Peygamber'in davetini kabul etmedikleri, onu hafife aldıkları, Hz. Peygamber'i sevmedikleri ve değer vermedikleri hususu zikredildikten sonra bu âyetlerde Hz. Peygamber'i sevmelerini gerektiren sebeplerin mevcut olduğu bildirildiğinden önceki âyetlerin devamı niteliğinde olduğunu vurgulamaktadır.⁹⁸ Ayrıca Ebû Hayyân, Beyzâvî, Nesefî ve Kurtubî başta olmak üzere müfessirler hitabın Araplara yönelik olduğuna dikkat çekerek âyetin önceki âyetlerle irtibatlı olduğuna işaret etmektedirler.⁹⁹ Görüldüğü üzere müfessirler, her ne kadar söz konusu âyetin âhiru mâ nezel olduğuyla ilgili rivâyete eserlerinde yer vermiş olsalar da âyeti, ta'til yöntemini tercih ederek rivayet odaklı değil de bağlam odaklı yorumlamışlardır. Bu sebeple âyeti müstakil olarak değil de önceki âyetlerle irtibatlı olarak konusal bağlam yöntemiyle tefsir ederek rivâyetlerin izafî bir sonluk ifade ettiğini ima etmişlerdir.

2.8. Hz. Peygamber-Vahiy İlişkisiyle İlgili Olan Âyet

Kehf sûresinin 110. âyetinin son inen âyet olduğuyla ilgili bilgiler tefsir eserlerinde yer almaktadır.¹⁰⁰ Ancak Kehf sûresi Mekki bir sûre olduğundan dolayı bu âyetin en son inzal edilen âyet olarak nitelendirilemeyeceği belirtilmektedir. Bu sebeple sûrenin son âyeti veya kendisini nesh eden bir âyetin inmemesi anlamında en son inzal edilen âyet manalarında yorumlanmıştır.¹⁰¹ Bu şekilde bir yorum yapılmasının ardındaki tek sebep, sûrenin Mekki olması meselesi değildir. Âyetin bağlamı dikkate alındığında söz konusu âyetin önceki âyetlerle birlikte inmiş olma ihtimali gündeme gelmektedir. Nitekim bazı müfessirler bu âyeti, 107. âyetle irtibatlı olarak zikrederken diğer bazı müfessirler ise sûre bütünlüğü içerisinde değerlendirerek konusal bağlam yöntemiyle tefsir etmişlerdir.¹⁰² Fahreddin er-Râzî, âyetin iki ayrı vurguya sahip olduğunu ifade etmektedir. Nitekim o, âyetin ilk olarak Hz. Peygamber'in Allah'ın sahip olduğu vasıflara sahip olamayacağını, Hz. Peygamber'in dilinden tevazu içerikli bir üslupla dile getirdiğini belirttiği gibi Allah'ın yegâne ilah olduğu âyetle vurgulandığından tevhid meselesine vurgu yapıldığını beyan etmektedir.¹⁰³ Ayrıca 109. âyetle, sûrenin başından itibaren zikredilen emir, nehiy, öğüt ve kıssaların Allah'ın takdirinde olduğu, O isterse sınırsız beyanatta buluna bileceği ifade edildikten sonra Hz. Peygamber'in insan olmakla

94 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2/154.

95 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 16/241-243.

96 Ebû Ali Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *Mecme'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Mürtezâ, 2006), 3/226-227.

97 Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhît*, 5/120-121; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 10/246-247.

98 Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 9/55-56.

99 Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 10/440; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhît*, 5/121; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 3/103; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/719.

100 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/440-442; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 3/547; Tabersî, *Mecme'u'l-beyân*, 6/302; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/149; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/177; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, 9/204, 211.

101 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, 9/211-212.

102 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 3/547; Tabersî, *Mecme'u'l-beyân*, 6/302; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/159-160; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, 9/205, 211.

103 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/177.

birlikte Allah'ın vahyine muttali olan bir zat olarak üstün bir yapıda olduğunun vurgulandığı da belirtilmektedir.¹⁰⁴ Yine bu âyet, üslup olarak bir önceki âyetle irtibatlıdır. Zira her ikisi de Hz. Peygamber'e hitaben "Kul" (قُلْ) lafzıyla başlamaktadır. Bu sebeple söz konusu âyet, en son inzal edilmekten ziyade pasaj bütünlüğünde birkaç âyetle birlikte Mekke döneminde inzal edilen bir âyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca âyetin sebebi nüzulüyle ilgili rivâyetler de söz konusu âyetin önceki âyetlerle irtibatlı olduğunu veya âyetin sûre bütünlüğünde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.¹⁰⁵ Söz konusu rivâyetler önceki âyetlerde vurgulanan tevhid akidesine matuf olduğundan âyetin, müstakil olarak değil de önceki âyetlerle bir bütün halinde inzal edildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple genel olarak müfessirlerin, bu âyetin son indiğiyle ilgili rivâyetleri ya dikkate almadıkları (ta'til yöntemi) ya da te'lîf ve tercih yöntemiyle tefsir ederek izafî bir sonluk ifade ettiğine işaret ettikleri görülmektedir.

2.9. Âhiru Mâ Nezel Bağlamında Nasr Sûresi

Nasr sûresi, hem Mekke'nin fethi akabinde inzal edildiği bildirildiğinden hem de son inzal edildiğiyle ilgili Abdullâh b. Abbâs'a nispet edilen rivâyet bulunduğundan dolayı âhiru mâ nezel olarak nitelendirilmiştir.¹⁰⁶ Bununla birlikte Hz. Ömer'in sûrenin ilk âyetini, İslam'ın ve peygamberliğin kemali olarak anlamlandırıp "*Her kemal, zevale delildir.*" diyerek Hz. Peygamber'in vefatıyla irtibatlandırması; Hz. Peygamber'in bu sûre indikten sonra "*Bana öyle geliyor ki, bu yıl içerisinde irtihal edeceğim.*" buyurması, söz konusu sûrenin nüzulün son döneminde indiğini göstermekle birlikte en son inzal edilmiş olduğuna net bir şekilde delil teşkil etmemektedir.¹⁰⁷

Sûrenin birinci âyetindeki "el-feth" kelimesi Mekke'nin Fethi olarak yorumlandığından dolayı nüzul dönemi olarak Mekke'nin fethi sonrasına tarihlendirilmektedir.¹⁰⁸ Ancak Mekke'nin fethinden Hz. Peygamber'in irtihaline kadarki zaman diliminde başka âyetlerin inzâl edildiği de belirtilmektedir.¹⁰⁹ Bu sebeple "âhiru mâ nezel" ifadesi sebebiyle oluşan söz konusu münakaşa, müfessirler tarafından izafî sonluk yöntemiyle rivâyet-bağlam telîfi yapılarak "son inen müstakil sûre" olarak yorumlanmıştır.¹¹⁰

Sonuç

Kur'ân vahyinin son safhasını ifade eden "âhiru mâ nezel" meselesi, ulûmü'l-Kur'ân literatüründe tarihsel bir tespit problemi olarak görünmekle birlikte, tefsir disiplini açısından çok daha geniş metodolojik sonuçlar doğuran bir tartışma alanı niteliği taşımaktadır. Bu çalışma, söz konusu meselenin yalnızca "hangi âyet en son nazil olmuştur?" sorusuna indirgenemeyeceğini; aksine rivâyet, bağlam, kronoloji ve anlam ilişkisini birlikte değerlendirmeyi zorunlu kılan çok katmanlı bir problem olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırma, son inen âyet(ler)e dair rivâyet çeşitliliğinin temel sebeplerinden birinin, "sonluk" kavramının farklı kriterlere göre kullanılması olduğunu göstermektedir. Nitekim bazı rivâyetler kronolojik sonluğu ifade ederken, bazıları hüküm bakımından sonluğu, bazıları ise tematik veya konusal tamamlanmayı ifade etmektedir. Bu durum, klasik tefsir geleneğinde müfessirlerin rivâyetleri mutlak tarihsel veri olarak değil, yorum sürecini destekleyen yardımcı unsurlar olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Çalışmada tespit edildiği üzere müfessirler, âhiru mâ nezel rivâyetleri karşısında tek tip bir yöntem takip etmemişlerdir. Aksine cem', te'lîf, tercih, izafî sonluk ve bağlama odaklanma gibi çok yönlü metodolojik yaklaşımlar geliştirmiştir. Bu yaklaşımlar, tefsir geleneğinin rivâyetleri mekanik biçimde

104 Tabersî, *Mecme'u'l-beyân*, 6/303.

105 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/160; Tabersî, *Mecme'u'l-beyân*, 6/302; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/177; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, 9/204-211.

106 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/440; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/164; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûreddîn Alî b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dimaşkî, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 20/541.

107 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/539; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 5/532; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/153-154.

108 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 5/532; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/153-154; Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 22/312.

109 Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 22/312.

110 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/153-154.

aktaran bir disiplin olmadığını; bilakis rivâyetleri bağlam, dil ve Kur'ân bütünlüğü içerisinde anlamlandıran dinamik bir yorum geleneği olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle izafî sonluk yaklaşımı, farklı rivâyetler arasında görülen zahirî çelişkileri çözmede en işlevsel yöntemlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Konusal bağlam analizi çerçevesinde incelenen âyetler, âhiru mâ nezel meselesinin aslında sınırlı sayıda temel konu etrafında şekillendiğini göstermektedir. Ribâ yasağı, borçlar hukuku, ahiret bilinci, toplumsal adalet ve insan hayatının korunması gibi alanlar, vahyin son safhasında yoğunlaşan temel temalar olarak dikkat çekmektedir. Tefsir eserleri incelendiğinde bu durum, vahyin son döneminin daha çok toplumsal düzenin tahkimi, hukukî normların kesinleştirilmesi ve ahlâkî sorumluluğun pekiştirilmesi ekseninde şekillendiğini göstermektedir.

Bununla birlikte çalışma, tefsir disiplini açısından âhiru mâ nezel meselesinin tali bir konu olduğunu da ortaya koymuştur. Zira tefsirin temel amacı, âyetlerin kronolojik sırasını kesin biçimde belirlemekten ziyade, ilahî hitabın anlamını, mesajını ve muhatap üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Bu sebeple müfessirler, son inen âyet tartışmasını genellikle siyak-sibak, sebab-i nüzûl ve Kur'ân bütünlüğü çerçevesinde değerlendirmiştir.

Sonuç olarak âhiru mâ nezel meselesi, Kur'ân'ın tamamlanma sürecini anlamaya katkı sunan önemli bir ulûmü'l-Kur'ân başlığı olmakla birlikte, tefsir metodolojisi açısından daha çok rivâyet-anlam ilişkisini test eden bir örnek alanı niteliği taşımaktadır. Bu meseleden anlaşıldığı üzere tefsir geleneği, kronolojik kesinlikten ziyade anlam bütünlüğünü merkeze alan bir yaklaşım geliştirmiştir.

Bundan sonraki çalışmalarda, âhiru mâ nezel meselesinin hadis usûlü, fıkıh usûlü ve tefsir-siyer metodolojisi ile birlikte disiplinler arası bir perspektifle ele alınması, konunun daha kapsamlı anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001.
- Begavî, Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl*. Beyrut: Dâru Taybe, ts.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâ, ts.
- Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbâvî. *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyâti ve's- süver*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *et-Tehzîb fî't-Tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Lübnânî, 2019.
- Dervîş, Muhyiddîn. *İ'râbü'l-Kur'ân ve beyânühû*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1999.
- Divlekçi, Celalettin. "Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler". *Ekev Akademi Dergisi* 18/58 (2024), 1-16. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosekev/article/1148026>
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Ebussuûd Efendi. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ meyâza'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, 1935.
- Erdal, Mesut. "Dinin Kemâle Erdirilmesi Bağlamında Kur'an'ın En Son İnen Âyetleri Üzerine Bir Tetkik". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2001), 61-80. https://isamveri.org/pdfdrq/D02042/2001_1/2001_1_ERDALM.pdf
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî en-Nu'mânî ed-Dımaşkî. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1998.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*. Riyad: Mektebetü Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. Katar: İdâratü's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2021.
- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsim ed-Dımaşkî. *Mehâsinü't-te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, 1957.
- Köse, Mustafa. "Dinin Kemâle Erdirilmesi Ayeti (Mâide 5/3) Çerçevesinde Mezhebi İhtilafların Kur'an Yorumundaki İzdüşümleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2020), 627-650. <https://doi.org/10.30627/cuilah.818978>
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsim Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifü'l-işârât*. Kahire: İdâretü't-Türâs, 2000.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. Beyrut: Müessesetü Risâleti Nâsirûn, 2004.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nuket ve'l-uyûn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Beyrut: Müessesetü Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 2003.
- Nisâbü'rî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'ân'i'l-Mecîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Nisâbü'rî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *Esbâbü'n-nüzûl*. Suud: Dâru'l-İslâh, 1986.
- Reşid Rıza, Muhammed. *Tefsîru'l-Menâr*. Mısır: Dâru'l-Menâr, 1367/1947.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru

- İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Secâvendî, Ebû Abdillâh (Ebû Ca'fer) Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî. *İlelû'l-vükûf*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006.
- Semerkandî, Alâeddin Ali b. Yahyâ. *Bahru'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Suud: Vizâratü's-Şüûni'l-İslâmiyye, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *ed-Dürri'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Kahire: Merkezü Hicr, 2003.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Fethu'l-kadîr el-Câmi'u beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'l-İlmî li'l-Matbûât, 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru Hicr, ts.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *Mecme'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Mürtezâ, 2006.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî. *el-Câmi'u't-Tirmizî*. Suud: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyeye, ts.
- Tuncer, Faruk. "Tencîmü'l-Kur'ân Bir İlim midir?". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 317-340. <https://doi.org/10.31121/tader.1038074>
- Ünsal, Hadiye – Öztürk, Mustafa. "Kur'an Tarihine Giriş -Evvelü mâ Nezel (İlk Nazil Olan Kur'an Vahyi) Meselesi". *Eskiye* 26 (2013), 65-119. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiye/article/425299>
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.

Makale Bilgi Formu

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Yapay Zekâ Bildirimi: Bu makale yazılırken hiçbir yapay zekâ aracı kullanılmamıştır.

İntihal Beyanı: Bu makale *iThenticate* tarafından taranmıştır.